

Researching in new found poems of Jamal al-din abd al-rrazaq-e Isfahani

Mahsa Rezaei*, Najmeh Dorri**

Saeid Bozorg Bigdeli***

Abstract

The Divan of Jamal al-din abd al-razzaq-e Isfahani, an influential poet of the sixth century AH, has been emendated three times so far, and two earlier amendments have been published. Editions that, despite the great efforts of editors, have defects. The most important shortcoming of these amendments is the absence of certain poems of Jamal. One of the most important poems omitted from the divan of this able poet is a masnavi with 138 verses, which was composed to a person named Ouhad al-din. In this article, in addition to searching for manuscripts and editions work related to Jamal, especially his divan, and providing the full text of the masnavi, we have introduced the only leading manuscript of it and enumerated the reasons for the correctness of this attribution. The results of the present study show that reasons such as the similarity of meter and content of Tashbsib of one of odes with masnavi, the similarity of some hemistichs and compositions as well as the similar syntactic structure in Divan and masnavi can be presented in the correctness of the attribution.

* PhD student of Persian language and literature, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran,
Mahsa.rezaie@modares.ac.ir

** Associate Professor, department of Persian language and literature, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran, (Corresponding Author), n.dorri@modares.ac.ir

*** Associate Professor, department of Persian language and literature, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran, Bozorghs@modares.ac.ir

Date received: 19/02/2023, Date of acceptance: 22/05/2023

Keywords: Jamal al-din abd al-razzaq Isfahani, Poetry of the sixth century, Correction of the manuscript, Newly found Masnavi.

The 6th Hijri century is one of the important periods of Persian literature due to the transition of the Khorasani style to the Iraqi style. In this period, great and influential poets such as Anvari, Sanai, and Jamal al-din Abd-al Razzaq emerged. Jamal al-Din Abd-al Razzaq Isfahani is considered the greatest poet of Iraq-e Ajam and especially of Isfahan in this period. Like most of his contemporarie poets, he experimented with different forms and it can be said that he came out of this experiment successfully. To examine the style of this period and also the role of its prominent poets, it is necessary to have a revised text from Divan of these poets. Despite the efforts made, there is no emendated and revised version of Divan of Jamal-e Esfahani. His Divan was emendated and published twice, in 1931 (by Adib-e Sani) and 1941 (by Vahid Dastgerdi), and it was also defended in the form of a doctoral thesis (by Hamidreza Ghanouni) at the University of Isfahan in 2003. Newly found poems in the form of sonnets, fragments, and masnavis, the availability of authentic manuscripts of Divan that the correctors did not have access to, the lack of a scientific and comprehensive introduction in all three amendments, the presence of other poets' poems in Divan of Jamal, and finally, many mistakes made in emending the manuscripts are among the factors that make it difficult to use previous amendments.

This research is taken from the doctoral thesis, in which the researcher, while criticizing the previous amendments and having the new manuscripts, emendated Divan of Jamal al-din Abd al-Razzaq. In this amendment, first, the genealogy of the manuscripts was done, and then, based on the obtained genealogies, by identifying the main manuscripts, comparing manuscripts and amendment of Divan of this influential poet was done.

In the present study, the review and introduction of the newly found masnavi attributed to Jamal are discussed. This masnavi with 138 verses was composed to a person named Ohad al-din. Only 14 selected verses from the final part of this masnavi are in one of the available manuscripts of Divan-e Jamal (no.10189-National Library). This manuscript, which includes almost 5300 verses of the Divan-e Jamal, is without tables and almost without titles and is in the form of a collection. It has an alphabetical order and the fall of words, stanzas and pages. The expanded version of the masnavi is available in manuscript no.552 of the Universite Library (Istanbul University) and its microfilm is kept in the central library of the University of Tehran under the number F

242. Written in the seventh or eighth century, it has 105 pages, without tables and catchwords. Its pages have between 12 and 25 lines. This anthology was defended as a master's thesis (2018) at Isfahan University.

The important point is that in the no.10189 manuscript of the National Library, there are three more verses that are not in the F242 version. Based on these verses, a lengthier masnavi can be imagined for Jamal than what is currently available.

What we get from the masnavi attributed to Jamal at first glance is an ode-like structure (with Nasib and praise) with a theme similar to the theme of a Fragment (grievance and complaints about a friend) in the form of a masnavi. The corrected text of this masnavi is attached for the convenience of readers.

Matla

مرحبا ای نسیم عنبریار حبذا ای صباى مشك تثار

Maqta

این حکایت مرا ز طبع خود است وین شکایت مرا ز بخت خود است

The masnavi begins with addressing the Zephyr. It continues with commending his praised person and complaining about his indifference and lack of attention. Then, it continues with expressing the Eltezam (التزام) of love, describing his beloved, and complaining about her.

In this article, the reasons for the correctness of the masnavi's attribution to Jamal have been examined from various aspects; in the music section of the poem, metric, Radif, and rhyme and in the structure section, the external structure and syntactic structure were discussed. In the syntactic structure section, the repetition of stanzas, words and phrases in their different forms were mentioned.

This masnavi was written in Khafeef poetical meter and 69 verses of it have Radif. In the review of the Radif in the masnavi, we can refer to the pronoun "you" and its repetition in the position of the Radif and also throughout the text of the masnavi. Rhyming defects such as repetition of rhyme and reverse of rhyme, which is listed by Qare Daghi and Khosravi (2016) for Jamal, can also be seen in masnavi. In addition to these, in the last line, the scribe's mistake has led to the rhyming of the two words "nature" and "luck" in the verse. In terms of structural similarities, it is pointed out the similarity of the masnavi with the introduction of an ode in praise of Rukn-al-Din Masoud. In the section on syntactic structure, the similarity of stanzas and numerous

themes of similes between the masnavi and the mentioned poem were pointed out and some evidence was presented.

Based on this evidence, it is possible to confirm the correctness of the attribution of this masnavi

Bibliography

Anthology of Lala Esmaeil(1341), manuscript no.487,Isytanbul: Istanbul library. [in Persian]

Anthology(8TH century), manuscript no. F.552, Istanbul: library of Istanbul University. [in Persian]

askari renani, Marym(2015), *Analysis of various types of demanding in Persian poetry from the beginning to 7th century with regards to fragments*, M.A. Thesis, Isfahan: University of Isfahan, Faculty of letters and humanities. [in Persian]

Jamal al-din Mohammad abd al-razzaq-e Esfahani(1931), *Edition of Jamal al-din Mohammad abd al-razzaq-e Esfahani's Divan*, by Adib-e Neishaboori, Tehran, Book center company. [in Persian]

Jamal al-din mohammad abd al-razzaq-e Esfahani(1941), *Edition of Jamal al-din Mohammad abd al-razzaq-e Esfahani's Divan*, by Hasan Vahid datgerdi, Tehran, Armaqaan. [in Persian]

Jamal al-din Mohammad abd al-razzaq of Isfahan (2003), *Edition of Jamal al-din Mohammad abd al-razzaq of Isfahan's Divan (Jamal al-din's poem)*, by Hamidreza GHanooni, Isfahan: university of Isfahan, Faculty of letters and humanities. [in Persian]

Jamal al-din Mohammad abd al-razzaq-e Esfahani(1045AH), Jamal al-din Mohammad abd al-razzaq-e esfahani's Divan, manuscript no. 10189, Tehran: National library. [in Persian]

Jamal al-din Mohammad abd al-razzaq-e Esfahani(1024AH), Jamal al-din Mohammad abd al-razzaq-e Esfahani's Divan, Tehran, manuscript no. 10921, National library,1024 AH. [in Persian]

Jamal al-din Mohammad abd al-razzaq-e Esfahani(probably 11th), Jamal al-din Mohammad abd al-razzaq-e esfahani's Divan, manuscript no. 11474, Tehran: National library. [in Persian]

169 Abstract

Jamal al-din Mohammad abd al-razzaq-e Esfahani(1033AH), Jamal al-din Mohammad abd al-razzaq-e Esfahani's Divan, manuscript no. 2391, Tehran: library of congress. [in Persian]

Jamal al-din Mohammad abd al-razzaq-e Esfahani(?) Jamal al-din Mohammad abd al-razzaq-e Esfahani's Divan, manuscript no. 13781, Tehran: library of congress. [in Persian]

Jamal al-din Mohammad abd al-razzaq-e Esfahani(probably 10th century), Jamal al-din Mohammad abd al-razzaq-e Esfahani's Divan, manuscript no. 10312, Mashhad: Astan-e Qods-e Razavi library. [in Persian]

Jamal al-din mohammad abd al-razzaq-e Esfahani's Divan, Tehran, manuscript no. 7618, National library, probably 12th. [in Persian]

Jamal al-din Mohammad abd al-razzaq-e Esfahani(1925), Jamal al-din Mohammad abd al-razzaq-e Esfahani's Divan, ascribed by Mohammad Ali Mosahabi Naeini, manuscript no. 9844, Tehran: National library. [in Persian]

Jamal Khalil Sharvani(1996), *Nozhat al-majales*, edited by Mohammad Amin Riahi, Tehran, Elmi farhangi. [in Persian]

Javanmard, Molood(2014) *The structural and content analysis of panegyric and praise in sixth century's poetry (Saljuki style)*, M.A. Thesis, Isfahan: University of Isfahan, Faculty of letters and humanities [in Persian]

KHosravi, Hosein and GHaredaghi karale, Fariba(2016), *Outer and by music comparative survey in Anvary and Jamal esfahani'd odes*, Journal of literary aesthetics, volume:14 issue: 27, Pages: 53-71. [in Persian]

Hashempoor Sobhani, Tofigh and Agh soo, Hesam al-din (1995), *Catalogue of Persian manuscripts of library of Istanbul university*, Tehran:humanities and cultural studies.. [in Persian]

Sajjadi, Zia al-din (?), *Stylistics of poem in 6th century*, (unpublished article) [in Persian]

Shafiee Kadkani, Mohammadreza (2000), Music poetry, Tehran: Agah.

Sultani Fatemeh and Rajabi Zahra (2019), *Kohan-name-ye Adab-e Parsi*, Volume 9, Issue 2 - Serial Number 27, Pages 69-96. [in Persian]

Talebian.Yahya and Eslamiat, Mahdieh (2005), *Multilateral values of ranks in Hafez poetry*, Literary research, Volume 2, number8: page(s) 7to28. [in Persian]

Torabpoor, Fatemeh(2019): *edition of anthology no. F.552 of Istanbul*, M.A. Thesis, Isfahan: University of Isfahan, Faculty of letters and humanities. [in Persian]

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پژوهشی در اشعار نویافته جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی

مهسا رضایی*

نجمه درّی**، سعید بزرگ بیگدلی***

چکیده

دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی شاعر تأثیرگذار قرن ششم هجری تا کنون سه بار تصحیح شده و دو تصحیح متقدم چاپ و منتشر شده است. چاپ‌هایی که علی‌رغم کوشش فراوان مصححان، با کاستی‌هایی همراه است. مهمترین نقص هر سه تصحیح، افتادگی اشعار مسلم‌الصدور جمال از آنهاست. از جمله اشعار مهم که از دیوان این شاعر توانمند جا مانده، مثنوی ۱۳۸ بیتی است که خطاب به شخصی به نام اوحدالدین سروده شده است. در این مقاله علاوه بر جستجو در نسخه‌های خطی و آثار چاپی مربوط به جمال، بویژه دیوان اشعار او و به دست دادن متن کامل مثنوی، به معرفی تنها نسخه شناخته شده آن و برشمردن علل صحت این انتساب به جمال پرداخته‌ایم. نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهد که دلایلی چون؛ همسانی وزن و نیز مضمون تشبیب یکی از قصاید با مثنوی، یکسانی و شباهت برخی مصراع‌ها و ترکیبات، و نیز ساختار نحوی مشابه در دیوان و مثنوی را می‌توان در تأیید صحت این انتساب ارائه داد.

کلیدواژه‌ها: جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی - شعر قرن ششم - تصحیح نسخه - مثنوی نویافته.

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تربیت مدرس، Mahsa.rezaie@modares.ac.ir

** دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تربیت مدرس (نویسنده مسئول)، n.dorri@modares.ac.ir

*** دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تربیت مدرس، Bozorghs@modares.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۰۱

۱. مقدمه

دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی، پیش از این دو بار در سال‌های ۱۳۱۰ش (ادیب ثانی) و ۱۳۲۰ش (وحید دستگردی) تصحیح و به چاپ رسیده و در سال ۱۳۸۲ش نیز در قالب رساله دکتری (حمیدرضا قانونی) در دانشگاه اصفهان دفاع شده است. اشعار نویافته در قالب غزل، قطعه و مثنوی، در دسترس بودن نسخ معتبر دیوان که دیگر مصححان به آنها دسترسی نداشته‌اند، نداشتن مقدمه علمی و جامع در هر سه تصحیح، وجود اشعار دیگران در دیوان جمال و در نهایت اشتباهات فراوان در استنساخ نسخ از جمله عواملی هستند که استفاده از تصحیح‌های پیشین دیوان این شاعر را مشکل می‌سازد.

تا فهرست نشدن تمام نسخ موجود در کتابخانه‌ها نمی‌توان در باب همه اشعار جمال و تعداد ابیات و قوالب مختلفش حکمی قطعی صادر کرد، اما با بررسی آنچه اکنون در دست است، می‌توان گفت برخی از قصاید که در چاپ وحید دستگردی به جمال نسبت داده شده، از وی نیست و چندین قطعه شعر نیز از جمال وجود دارد که از دید مصححان پیشین پنهان مانده است. علاوه بر این دلایل و با توجه به دستیابی به صورت کامل‌تری از مثنوی جمال، تصحیح مجدد این دیوان، ضروری است.

- مثنوی نویافته منتسب به جمال‌الدین عبدالرزاق، چه ویژگی‌هایی دارد؟

- دلایل صحت انتساب مثنوی نویافته به جمال‌الدین عبدالرزاق کدامند؟

از شاعران قرن شش و پیش از آن، دیوان‌های مدون متقنی در دست نیست و با بررسی و جستجوی نسخه‌های خطی می‌توان به شکلی کاملتر از دیوان این شاعران تأثیرگذار دست یافت. معرفی و بررسی صحت انتساب مثنوی نویافته جمال‌الدین عبدالرزاق ما را در این مهم یاریگر است.

۱.۱ پیشینه پژوهش

بررسی‌های انجام شده در این مقاله نشان می‌دهد، در کتاب‌ها و مقالات پژوهشی به مثنوی جمال اشاره‌ای نشده است. نسخه مورد نظر ما، در سال ۹۸ با عنوان «تصحیح نسخه جنگ منشات کتابخانه استانبول به شماره ف ۵۵۲» در قالب پایان‌نامه کارشناسی ارشد در دانشگاه اصفهان دفاع شده است. در این تصحیح که به دلیل تک‌نسخه بودن، گویی استنساخ اثر انجام شده، به مثنوی، مختصات آن و بررسی صحت انتسابش پرداخته نشده است. علاوه بر این، ۱۴

پژوهشی در اشعار نویافته جمال‌الدین ... (مهسا رضایی و دیگران) ۱۷۳

بیت از این مثنوی در نسخه ۱۰۱۸۹ کتابخانه ملی وجود دارد، که نسخه نسبتاً جامعی از اشعار جمال است و در تصحیح قانونی (۱۳۸۲) استفاده شده است. مقالات دیگری نیز در معرفی نسخ دیوان جمال و اشعار نویافته دیگر این شاعر نوشته شده است. «چهل و هشت بیت نویافته از جمال‌الدین اصفهانی» مقاله‌ای است که احمد بهنامی، در معرفی نسخه ۱۰۳۱۲ آستان قدس منتشر کرده است. این مقاله علی‌رغم اینکه به مثنوی مورد بحث مرتبط نیست، نشان می‌دهد پژوهش‌هایی در به دست دادن اشعار نویافته دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق انجام شده است. این مقوله به صورت یک پژوهش باز و ناتمام تا زمانی که همه فهرست نسخ فارسی مورد بررسی قرار بگیرند، ادامه خواهد داشت.

۲. بحث و بررسی

مصححان برای تصحیح آثار شاعران قرن شش و پیش از آن، در شناخت صحت و نیز جامعیت نسخ، با چالش بزرگی مواجهند. نسخ اغلب دیوان‌ها، مربوط به دوره صفوی و به ویژه دوره قاجار است. به دلیل متأخر بودن نسخ، از اهم کارهای مصحح پیش از اقدام به تصحیح متن، تبارشناسی و نیز از نظر گذراندن جنگ‌ها را می‌توان نام برد. اشعار بسیاری از شاعران این دوره در دواوین مدون آنها موجود نیست و آنها را باید در جنگ‌ها، مجموعه‌ها و امثال اینها جست‌وجو کرد و با جمع‌آوری این اشعار جامانده، می‌توان به شکل گرفتن دیوان کامل یک شاعر امیدوار شد. با این حال خطای کاتبان در انتساب اشعار به شاعران مختلف نیز، چالش بزرگ دیگری است که پیش روی مصحح قرار دارد. ویژگی‌های تاریخی مثل نام ممدوح، تسلط بر سبک شاعر و استفاده از نشانه‌های مستقیم و تأویلی در اثبات صحت انتساب یک شعر از راهبردهای مصحح برای شناخت اشعار پراکنده شاعران است.

جمال‌الدین عبدالرزاق از جمله شاعرانی است که نمی‌توان به قطع و یقین درباره حجم دیوان او نظر داد. قدیمترین نسخه‌ای (۱۰۳۱۲ آستان قدس) که از دیوان او در دست است به‌زعم فهرست‌نویس احتمالاً در قرن ده کتابت شده و در حال حاضر به شکل ناقص و با افتادگی‌های متعدد در دست است. مفصل‌ترین نسخه در دست دیوان جمال‌الدین، نسخه ۶۱۳۶ دانشگاه تهران است که متن آن به قلم ادیب نیشابوری، شامل ۴۳۱۰ بیت و حاشیه آن به قلم سعید نفیسی شامل ۳۴۰۰ بیت و مجموعاً ۷۷۱۰ بیت است. به دلیل عدم احصاء و معرفی تمامی نسخ فارسی، نمی‌توان با قطعیت درباره تعداد ابیات دیوان جمال سخن گفت. اما با توجه به نسخ موجود آن، می‌توان گفت نسخ گزیده و کامل دیوان جمال‌الدین، در حال حاضر،

هزار و پانصد الی هفت هزار و هفتصد و ده بیت را شامل می‌شوند. وحید دستگردی (۱۳۲۰) در مقدمه تصحیح خود اشعار باقیمانده دیوان او را ده هزار بیت می‌داند و اشاره می‌کند که اغلب نسخ موجود مشتمل بر چهار الی پنج هزار بیت بوده‌اند و ایشان ده هزار بیت از بیست هزار بیت اشعار دیوان جمال را جمع‌آوری کرده‌اند. حال آنکه مجموع اشعار تصحیح ایشان، ۸۱۶۳ بیت است و اشعاری از دیگر شاعران نیز به این تصحیح راه یافته و صحت انتساب برخی از قصاید و قطعات آن مورد تردید است. در نقد و بررسی چاپ‌های پیشین دیوان جمال می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

تصحیح متقدم این اثر در سال ۱۳۱۰ (ادیب نیشابوری) چاپ شده است. معرفی نشدن نسخ، عدم ارائه گزارش نسخ، مشخص نکردن روش تصحیح، بی‌اعتنایی به منابع جنبی، نداشتن تعلیقات و نمایه، فقدان نگارش مقدمه‌ای دقیق در شرح احوال جمال‌الدین عبدالرزاق، ذکر نکردن نام همه ممدوحان و معرفی نشدن دقیق ممدوحانی که نامشان ذکر شده را می‌توان از جمله کاستی‌های این تصحیح به شمار آورد.

تصحیح دوم آن در سال ۱۳۲۰ (وحید دستگردی) انجام شده است. در نقد این تصحیح می‌توان به موارد گوناگون اشاره کرد: معرفی نکردن نسخ، عدم معرفی شیوه تصحیح، معرفی نکردن دقیق ممدوحان و اکتفا به ذکر نام، فروگذار کردن مباحث مهمی چون رابطه جمال با دیگر شعرای اصفهان، جریان شعر اصفهان در این دوره و بررسی سبکی اشعار جمال، عدم مراجعه دقیق و جامع به منابع جنبی، ارائه معانی و تفاسیر ذوقی از اشعار که در بسیاری از موارد گونه صحیح آن ارائه نشده، از مواردی است که می‌توان در نقد تصحیح وحید دستگردی برشمرد.

در تصحیح جدید (قانونی، ۱۳۸۲) نیز می‌توان به کاستی‌های گوناگون اشاره کرد؛ در بخش روش تصحیح گزارشی یکدست ارائه نمی‌شود، ابتدا روش تصحیح التقاطی معرفی می‌شود و پس از آن پایبندی‌های مصحح به نسخه اساس در پانویس اشاره می‌شود که در موارد متعدد نابجا به نظر می‌رسد. انتساب اشعار دیگر شاعران به جمال تحت عنوان اشعار نویافته. مطلع چند قصیده به عنوان قصاید نویافته برشمرده شده است ولی در بین این مطلع‌ها، دو مطلع از قصاید نجیب جرباذقانی نیز دیده می‌شود. شایان ذکر است قصاید نجیب در بخش ملحقات با دیوان چاپی مقابله شده و با این حال چنین خطایی صورت گرفته است. ایشان در زمینه اشعار سرگردان ورود نکرده و آن را نادیده گرفته است؛ در حالی که رباعیات و قطعاتی در دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق وجود دارد که به پسرش کمال‌الدین اسماعیل نیز منسوب است. قطعه‌ای

پژوهشی در اشعار نویافته جمال‌الدین ... (مهسا رضایی و دیگران) ۱۷۵

با مطلع "ایا پادشاه شریعت که هست" در دیوان رضی نیشابوری هم آمده، یا قطعه معروف "دعاگو اسبکی دارد که هر روز" در دیوان انوری نیز آمده است (عسکری، ۱۳۹۴: ۱۰۷) یا رباعیاتی که علاوه بر جمال به مهستی (جمال خلیل شروانی، ۱۳۷۵: ۵۳۱) و مبارکشاه غوری (جنگ لالا اسماعیل، قرن هشتم: ۸۰) نیز منسوب است. با بررسی‌های بیشتر نیز می‌توان نمونه‌هایی جدیدتر کشف و ارائه کرد. در این تصحیح که از اولین کارهایی است که در دهه‌های اخیر به تصحیح دیوان شعری در حوزه اصفهان پرداخته شده، می‌شد از مکتب اصفهان، شعرای اصفهانی تأثیرگذار بر سبک عراقی یاد کرد و به تبیین این تأثیرگذاری و جنبه‌های گوناگون آن پرداخت، اما به مقدمه‌ای کم‌حجم و دارای خطا بر دیوان جمال اکتفا شده است. بخش دیگری که در مقدمه ایشان به چشم نمی‌خورد و از مهمترین بخش‌های تحقیق در احوال قدماست، بررسی و تحلیل تأثیر و تأثرات متقدمان، معاصران و متأخران شاعر است. مصحح از تأثیرگذاری جمال در چند سطر سخن رانده و به اهمیت شعر او اعتراف کرده ولی از تأثیرپذیریش مطلقاً حرفی به میان نیاورده است. این تصحیح فاقد تعلیقات است. علاوه بر اینها خطاهایی در خوانش نسخ نیز در آن دیده می‌شود.

۱.۲ معرفی مثنوی جمال‌الدین عبدالرزاق

در این بررسی ابتدا به جنبه ظاهری و ساختاری مثنوی پرداخته می‌شود، سپس دلایل صحت انتساب آن به جمال‌الدین ارائه و بررسی می‌شود.

تنها ۱۴ بیت منتخب از بخش پایانی این مثنوی در یکی از نسخ در دسترس دیوان جمال (نسخه ۱۰۱۸۹ کتابخانه ملی) آمده است. این نسخه، تقریباً ۵۳۰۰ بیت از دیوان جمال را شامل می‌شود. بدون جدول و عموماً بدون عنوان و به شکل مجموعه است و پیش از دیوان جمال، اشعار شاعر دیگری آمده است. صفحات آن ۱۰-۲۲ سطری است، ترتیب الفبایی دارد. افتادگی مصراع، واژه و نیز برگ در این نسخه دیده می‌شود، و در حاشیه برخی صفحات آن، ضبط‌های دیگری آمده که نشان می‌دهد با نسخه‌ای از تبار دیگر مقابله شده است. در گزینش ابیات و ضبط‌ها به نسخ ۱۰۹۲۱ کتابخانه ملی و ۱۰۲۵۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران شبیه است. با این حال، ضبط‌های منحصر نیز دارد.

نسخه ۵۵۲ کتابخانه اونیورسیتته (دانشگاه استانبول) که میکروفیلم آن به شماره ف ۲۴۲ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است، و در قرن هفت یا هشت کتابت شده، ۱۳۸ بیت از مثنوی جمال را شامل می‌شود. دارای ۱۰۵ برگ است، بدون جدول و رکابه. صفحات بین

۱۲ الی ۲۵ سطر دارند. یادداشت مجتبی مینوی در ابتدای آن: «مجموعه منشآت ادبی و تاریخی کتابت قرن هفتم یا هشتم برای دانشگاه تهران عکس گرفته شد».

«خط نسخ، ظ: ۵۸، ۱۲۰*۲۵۰/متن ۸۰*۲۰۵ میلی‌متر، ۱۰۰گ، ۲۵س، کاغذ آهارزده، جلد تیماج قهوه‌ای ضربی با ترنج، آرایش: عنوان‌ها به قرمز» (سبحانی و آق‌سو، ۱۳۷۴: ۲۵۵)

چندین مناظره از این مجموعه از جمله: مناظره شراب و حشیش، مناظره تیغ و قلم و مناظره بنگ و شراب در کتاب زبان حال پورجوادی به چاپ رسیده است و برخی از آنها چون رساله چنگ کمال‌الدین مراغی در کیهان اندیشه، مناظره سرو و آب در آینه میراث و مناظره گل و مل در زنگی‌نامه ایرج افشار چاپ شده است.

رسم الخط نسخه با ذکر شواهد از مثنوی جمال‌الدین عبدالرزاق، چنین است: صباء(صبای)، برده(پرده)، کل(گل)، شاخها(شاخه‌ها)، کی(که)، جون(چون)، آنک(آنکه)، ثناء(ثنای)، باره(پاره‌ای)، بتست(به توست)، توم(تو ام)، خستست(خسته است).

این جنگ به عنوان پایان‌نامه کارشناسی ارشد(۱۳۹۸) در دانشگاه اصفهان دفاع شده است. دانشجو در مقدمه‌ای کم‌حجم(ده صفحه) به تعریف منشآت، فهرست مطالب نسخه، بررسی ویژگی‌های نسخه و روش تصحیح پرداخته و پنج صفحه از این مقدمه بیش از حد کوتاه را به فهرست مطالب نسخه اختصاص داده است. سپس، متن نسخه ارائه و در اغلب موارد تنها به ناخوانا بودن نسخه اشاره شده است. در این مقدمه ناقص به ذکر نام جمال‌الدین اکتفا شده و صحت انتساب این مثنوی بررسی نشده است. ایشان در تصحیح مثنوی، از خطاهای کاتب که منجر به افتادگی وزن شده، صرف نظر کرده و بدون اینکه در مقدمه یا در پانویس‌ها به این خطاها و اصل نسخه اشاره کند، به استنساخ آن‌ها پرداخته است. مصحح یکی از بیت‌های مثنوی^۱ را نیز از قلم انداخته است.

آنچه از مثنوی منسوب به جمال در نگاه اول به دست می‌آید، ساختاری قصیده‌مانند(دارای نسیب و مدح) با مضمونی همسان با مضمون قطعه(گله و شکایت از دوست) در هیأت مثنوی است.

مثنوی خطاب به باد صبا آغاز می‌شود و این خطاب در ۱۸ بیت ادامه دارد.^۲

مطلع

مرحبا ای نسیم عنبربار حبذا ای صبای مشک تبار

پژوهشی در اشعار نویافته جمال‌الدین ... (مهسا رضایی و دیگران) ۱۷۷

و از بیت بیست و دو تا بیت هشتاد و سه با مدح ممدوح و گله و شکایت از بی‌اعتنایی و کم‌توجهی او ادامه می‌یابد.

اوحدالدین جهان لطف و کرم دوست تحقیق، جان لطف و کرم
آنکه در هر زبان ثنای وی است و آنکه در هر دهان دعای وی است

هفت بیت مدیحه می‌سراید، و این بخش را با دو بیت واسطه به مضمون بعدی یعنی گله و شکایتش مرتبط می‌سازد.

آدمم با سر حکایت خویش تا بگویم ازو شکایت خویش
اوحدالدین تو این روا داری که مرا بی‌سبب بی‌آزاری
آن گمان‌ها که بر تو می‌بردم وان حسابی که از تو می‌کردم
همه بر یخ نگاشتم ز تو دوست من نه این چشم داشتم ز تو دوست
درنوشتی تو دوستی مطلق دوستان این چنین کنند الحق

در ۵۵ بیت گله و شکایت خود را از ممدوح مطرح می‌کند و سپس (در بیت‌های ۸۴-۹۶) به عشق می‌پردازد.

جانم از بیم دل همی‌لرزد که در این حال عشق می‌ورزد
عشق را در ده بیت التزام کرده است، سپس به وصف معشوق می‌پردازد.

آنکه از آفتاب روش‌تر و آنکه از سرو پاک‌دامن‌تر
سرو از قد او خجل گشته وز رخس ماه خسته‌دل گشته

پانزده بیت بعد (۹۶-۱۰۹) در وصف معشوق است و سپس به گله و شکایت از او می‌پردازد.

بیش ازینم عذاب دل منم‌ای خشم بگذار از برای خدای
من ندانم که خشم تو ز چه خاست بر من این سرگرانی تو چراست

سی و هفت بیت پایانی که در عذرخواهی و گله از معشوق است، کلامی است خطاب به ممدوح که در لفافه کلمات عاشقانه و ناز و نیاز معشوق و عاشق گزارش شده است.

بیت مقطع

این حکایت مرا ز طبع^۳ خود است وین شکایت مرا ز بخت خود است

۲.۲ بررسی دلایل صحت انتساب

۱.۲.۲ موسیقی شعر جمال اصفهانی

وزن به عنوان موسیقی بیرونی و ردیف و قافیه به عنوان موسیقی کناری مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرند.

۱.۱.۲.۲ وزن در دیوان جمال

جمال‌الدین عبدالرزاق بر اساس چاپ وحید دستگردی، صد و بیست و هفت قصیده کوتاه و بلند دارد. که در هفت بحر و زحافات آنها سروده شده‌اند: رمل (۳۵ قصیده)، هزج (۲۵ قصیده)، مجتث (۳۴ قصیده)، مضارع (۱۴ قصیده)، خفیف (۱۳ قصیده)، منسرح (۴ قصیده) و متقارب (۲ قصیده).

مثنوی مورد بحث ما، در بحر خفیف سروده شده، بحری که برای سرودن مثنوی‌های بسیاری استفاده شده است. شاید نظر داشتن جمال به سنایی و حدیقه‌اش، در انتخاب این بحر برای مثنوی بی‌تأثیر نباشد. در بین ۱۳ قصیده جمال که در این بحر سروده شده‌اند، قصیده‌ای در مدح رکن‌الدین مسعود (جمال‌الدین اصفهانی، ۱۳۲۰: ۱۷۴ و ۱۷۵) است که تشبیب آن نیز به بخش آغازین مثنوی شباهت چشمگیری دارد و در ادامه بیشتر به آن خواهیم پرداخت.

۲.۱.۲.۲ ردیف در شعر جمال

در بررسی سیر ردیف که از مختصات شعر فارسی است، می‌توان به آنچه در موسیقی شعر آمده، اشاره کرد:

در قرن سوم و چهارم ردیف شعر فارسی نیز مانند قافیه آن بسیار ساده و ابتدایی است... در نیمه اول قرن پنجم نیز ردیف‌ها در همین حدود است. اغلب فعل‌های ساده یا ضمیر است و ردیف اسمی نداریم... اندکی پس از آنها در نیمه دوم قرن پنجم و آغاز قرن ششم در دیوان عثمان مختاری از میان ۱۲۸ قصیده این ردیف‌ها را می‌بینیم که تعداد ردیف‌های اسمی آن (اسم به معنی دقیق کلمه که شامل ضمیر نشود) روی هم رفته

پژوهشی در اشعار نویافته جمال‌الدین ... (مهسا رضایی و دیگران) ۱۷۹

زیادتر است... در میان ۲۰۰ قصیده سنایی، ۱۱۰ قصیده او ردیف دارد... البته در ردیف‌های غزلی او تازگی بیشتری دیده می‌شود... (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۱: ۱۴۹-۱۵۲)

در دیوان جمال از مجموع ۱۲۷ قصیده، ۵۲ قصیده، از بین ۱۳۷ غزل، ۱۳۲ غزل و از بین ۱۵۴ قطعه، ۷۳ قطعه مردف هستند. درباره انواع ردیف در دیوان او، در پژوهشی که جوانمرد انجام داده؛ «۶۸/۴۷٪ ردیف‌ها، فعلی است. از این میان ۸۸/۸۸٪ (۵۶ مورد) افعال تام و ۱۱/۱۱٪ (۷ مورد) فعل ناقص است. ۱۵/۲۱٪ (۱۴ مورد) را ردیف‌های اسمی، ۷/۶۰٪ (۷ مورد) را ردیف‌های وصفی تشکیل می‌دهند و سهم ضمائر ۵/۴۳٪ (۵ مورد) و جملات ۳/۳٪ (۳ مورد) است» (جوانمرد، ۱۳۹۲: ۴۸).

قره‌داغی و خسروی با مقایسه آماری قصاید مردف جمال و انوری درباره موسیقی کناری قصاید این دو چنین می‌گویند: در زمینه موسیقی کناری نیز مشخص گردید که قافیه‌های انوری (با اندک تفاوتی) از جمال خوش‌آهنگ‌تر است. زیرا قافیه‌هایی که در آن مصوت بلند به کار رفته است، در قصاید او کاربرد بیشتری دارد. در مقابل ردیف‌های جمال از حرکت و پویایی بیشتری برخوردار است؛ چرا که ردیف‌های فعلی او بیشترین بسامد را دارد (قره‌داغی و خسروی، ۱۳۹۵: ۵۳). و در نهایت موسیقی قصاید جمال را غنی‌تر از انوری می‌دانند (همان: ۶۴).

پژوهش دیگری در حوزه ردیف در سبک عراقی صورت گرفته و اغراض کاربرد ردیف در این دوره را در دو دسته ادبی و غیر ادبی جای داده است. نمایش طبع شاعرانه، اظهار ارادت به ممدوح، رقابت شاعران، شاخصه سبک فردی، کسب منفعت و صله در دسته اغراض غیرادبی جای گرفته‌اند و فراهنجاری در کاربرد ردیف (شامل آمیختگی ردیف و قافیه، ردیف میانی، ساختن ردیف از پیشوند فعل، حذف قافیه و ردیف و...)، پوشاندن عیب قافیه، تناسب ردیف با مضمون، ایجاد صور خیال، برجسته‌سازی، ایجاد موسیقی دورنی و بیرونی از جمله کارکردهای هنری ردیف در شعر این دوره به شمار آمده‌اند. (سلطانی و رجبی، ۱۳۹۷: ۷۵-۸۹)

شفیعی کدکنی به ردیف در انواع شعر نیز پرداخته و از ادغام ردیف در شخصیت غزل گفته است. به سیر کاربرد ردیف در قصیده اشاره می‌کند و از معدود بودن رباعیات موفق بدون ردیف می‌گوید. درباره مثنوی معتقد است در مواردی که شعر به موسیقی بیشتری نیاز داشته از ردیف بیشتر استفاده شده است (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۱: ۱۵۶-۱۵۹).

مثنوی جمال دارای ۱۳۸ بیت است که ۶۹ بیت آن مردف است. با دسته‌بندی ردیف‌ها نیز، ۴۶ ردیف فعلی، ۸ ردیف جمله‌ای و ۱۵ ردیف اسمی (و ضمیری) در مثنوی جمال

دیده می‌شود. نکتهٔ جالب توجه، تمرکز ردیف‌های اسمی (۷ مورد) بر ضمیر تو و ترکیب‌های اضافی با این ضمیر است. این ضمیر به طور منحصر سه بار، همراه با حرف اضافه (از تو) دوبار و (ز تو دوست) دو بار به کار رفته است. «واژگانی در این مکان [ردیف] قرار می‌گیرند که معمولاً دغدغه و فکر اصلی شاعر را با خود حمل می‌کنند و در انتقال عواطف شاعر بسیار موثرند» (طالبیان و اسلامیت، ۱۳۸۴: ۲۰). این گزاره دربارهٔ استفادهٔ جمال از ضمیر تو و ترکیبات آن کاملاً صادق است. جمال، ممدوح خود را که رابطهٔ دوستی بینشان برقرار است، مورد خطاب قرار می‌دهد و از دوستی و نزدیکی گذشته یاد می‌کند و به گله از بی‌اعتنایی او می‌پردازد. این ضمیر، دو بار نیز به صورت جمله‌ای (تو ام / تو زنم) در موقعیت ردیف قرار گرفته است. نکتهٔ قابل توجه دیگر تکرار ضمیر تو در کل مثنوی است، در این ۱۳۸ بیت، ۷۵ بار ضمیر تو تکرار شده است.

۳.۱.۲.۲ قافیه در شعر جمال

ضیاءالدین سجادی دربارهٔ قافیه در قصاید جمال چنین می‌گوید: «نکته قابل ذکر در قوافی قصاید جمال‌الدین این است که غلط ندارد و شایگان هم کم دارد اما از تکرار قافیه در یک قصیده بیست و شش بیتی پرهیز ندارد» (سجادی، ۱۳۸۵: ۴۹) و در ادامه، می‌افزاید: «از عهدهٔ ادای مطلب با این ردیف‌ها [ردیف‌های اسمی] برآمده و کلمات قافیه با ردیف به خوبی ترکیب شده و تمام معنی بیت را تحمل کرده و به پایان رسانده‌اند» (همان)

در پژوهش دیگری که به عناصر موسیقایی قصاید انوری و جمال پرداخته شده، آمده است: «دو شاعر انواع عیوب قافیه را کم و بیش در اشعار خود به کار برده‌اند... جمال بیش از انوری از قافیه‌های معیوب استفاده کرده است. «تکرار قافیه و ایطاء» بیشترین و «اقوا» کمترین کاربرد را در قصاید آنها داشته است» (قره‌داغی و خسروی، ۱۳۹۵: ۶۱).

در مثنوی نیز این عیوب دیده می‌شود؛ می‌بردم و می‌کردم (اقوا)؛ مشتاقی و در باقی (ایطاء)، چرخ اصم و خواهم (ایطاء)؛ قافیه شده است. در بیت مقطع آن نیز «طبع» و «بخت» هم قافیه شده که ناشی از خطای کاتب است.

۲.۲.۲ شباهت‌های ساختاری

منظور از ساختاری، شباهت‌های شکلی و ظاهری مثنوی و دیوان است. همسانی‌ها و شباهت‌های درون‌متنی نیز در این بخش ارائه می‌شود.

پژوهشی در اشعار نویافته جمال‌الدین ... (مهسا رضایی و دیگران) ۱۸۱

۱.۲.۲.۲ شباهت تشبیب

جمال قصیده‌ای در مدح رکن‌الدین مسعود سروده است که علاوه بر همسانی بحر، مقدمه (تشبیب) آن نیز با ۱۸ بیت آغازین مثنوی شباهت‌های قابل توجهی دارد.

مطلع

حبذا ای نسیم جان‌پرور وی مبارک‌پی خجسته‌اثر

(جمال اصفهانی، ۱۳۲۰: ۱۷۴)

مطلع مثنوی

مرحبا ای نسیم عنبربار حبذا ای صباى مشک تثار

(مثنوی، بیت اول)

۲.۲.۲.۲ شباهت ساختار نحوی

در تشبیب این قصیده که ۱۸ بیت است، مضاربع و مضامین همسان متعددی با مثنوی مورد نظر ما دیده می‌شود.

۱- مرکب خوش‌رو سلیمانی

زینت لعبتان بستانی مرکب خوش‌رو سلیمانی

(مثنوی، بیت هشتم)

مصراع دوم به همین شکل، در قصیده ذکر شده، تکرار شده است.

نیست نطق چون نه دفتر مرکب خوش‌رو سلیمانی

(نسخه آستان، ۵۹پ)

این مصراع در چاپ وحید دستگردی، به شکل «مرکب رهروان دریایی» (جمال اصفهانی، ۱۳۲۰: ۱۷۴) ضبط شده است.

۲- چون براهیم/سیاوش بگذری ز آذر

چون خضر می‌دوی به دریا بر چون براهیم بگذری ز آذر

(مثنوی، بیت دهم)

۱۸۲ کهن‌نامهٔ ادب پارسی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۲

این بیت با تغییری جزئی^۴، در قصیدهٔ فوق‌الذکر آمده است.

همچو کیخسرو آب در شکنی چون سیاووش بگذری ز آذر

(جمال اصفهانی، ۱۳۲۰: ۱۷۵)

مصاریع مشابه دیگری نیز در دیوان و مثنوی می‌توان یافت. در این شواهد به ساختار نحوی مشابه و یا تصویرسازی یکسان برمی‌خوریم.

چه عجب گر ز دیده پنهانی که تو از لطف روح را مانی

(مثنوی، بیت یازدهم)

از لطافت روح را ماند همی عقل دیوانه‌ست در سودای او

(جمال اصفهانی، ۱۳۲۰: ۳۱۶)

گردن حکم من بدو نرم است پشت امید من بدو گرم است

(مثنوی، بیت بیست و هشتم)

پشت امیدها بدو گرم است روی دولت ز رویش انور باد

(جمال اصفهانی، ۱۳۲۰: ۱۰۲)

گروه اسمی (ممدوح+جهان+اسم معنی+و+اسم معنی): در دیوان در موارد متعددی تکرار شده است و در مثنوی هم دیده می‌شود.

اوحدالدین جهان لطف و کرم دوست تحقیق جان لطف و کرم

(مثنوی، بیت بیست و دوم)

در دیوان به سه شکل آمده است:

شرف‌الدین جهان فضل و هنر که جهان زو شکوه و فر یابد

(همان: ۱۲۲)

اوحدالدین جهان فضل و کرم کت دل و دست کان و یم باشد

(همان: ۳۹۱)

پژوهشی در اشعار نویافته جمال‌الدین ... (مهسا رضایی و دیگران) ۱۸۳

خدایگان وزیران مشرق و مغرب ابوالغنائیم سعد ای جهان فضل و سخا

(جمال اصفهانی، ۱۳۲۰: ۲۲)

در دو بیت اول ساختار مورد نظر به عنوان بدل به کار رفته و این ساختار نحوی همان است که در مثنوی هم تکرار می‌شود. اما در بیت سوم صورت متفاوتی دارد و آن کاربرد این ساختار به شکل ندا است. که توجه شاعر به این ساختار را نشان می‌دهد.

۳.۲ تکرار لغات و ترکیبات

استفاده از ترکیبات مشابه از دیگر مواردی است که در دیوان و مثنوی دیده می‌شود. با توجه به کم حجم بودن مثنوی و با قرار گرفتن در کنار موارد فوق الذکر، این تکرارها قابل تأمل‌اند.

- لعبتان بستان

باد مر لعبتان بستان را کرد مشاطگی و زیبا کرد

(همان: ۱۲۹)

زینت لعبتان بستانی مرکب خوش‌رو سلیمانی

(مثنوی، بیت هشتم)

- گردن حکم در مثنوی

گردن حکم من بدو نرم است پشت امید من بدو گرم است

(مثنوی، بیت بیست و هشتم)

در دیوان: گردن آسمان (جمال اصفهانی، ۱۳۲۰: ۱۱۶)، گردن معانی (همان: ۱۱۷)، گردن قلم (همان: ۶۷) و ...

ترکیبات و عبارات مشابه دیگری نیز در دیوان و مثنوی دیده می‌شوند که نمی‌توان آنها را در دسته ابداعات و یا ترکیبات مورد علاقه جمال‌الدین قرار داد. اما شاید بتوان تکرار این مضامین را، در ارائه مشخصه‌های بلاغی مورد علاقه این شاعر به کار برد. از جمله:

- پیک بیمار

همچو پیکی که در طلب باشد پیک بیمار بس عجب باشد

(مثنوی، بیت یازدهم)

لرزد همی ز سهم تو خورشید نقب‌زن بیمار شد ز تیغ تو باد^۵ کله‌ربای

(جمال اصفهان، ۱۳۲۰: ۳۲۶)

به شکل کلک بیمار و خامهٔ بیمار نیز در دیوان دیده می‌شود. که مراد از آن زردرویی کلک است.

تو آنی که در عهد تو کلک بیمار بتحقیق نشنید بوی مزور

(همان: ۱۶۹)

زین پس نخورد خامهٔ بیمار مزور زین پس نکند کژروی از سهم تو فرزین

(همان: ۳۷۰)

علاوه بر اینها، تصویرسازی‌های متعدد با بن‌مایه‌های زردی رخ در اثر بیماری، نرگس بیمار و بیمار در دیوان دیده می‌شود.

- لعاب قلم

دیده‌ای کو به توست حاجتمند به لعاب قلم شود خرسند؟

(مثنوی، بیت شصت و دوم)

- لعاب کلک (در دیوان) گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

نسیم خلق تو مسموم مشک اذفر شد لعاب کلک تو جلباب در مکنون باد

(جمال اصفهانی، ۱۳۲۰: ۱۳۴)

غبار موکب تو چشم بخت را سرمه لعاب خامهٔ تو عین فضل را اکسیر

(همان: ۱۷۸)

- سخت رنجور

پژوهشی در اشعار نویافته جمال‌الدین ... (مهسا رضایی و دیگران) ۱۸۵

گر عیادت می‌کنی در باغ شو از بهر آنک نرگس بیمار الحق سخت رنجور آمدست

(جمال اصفهانی، ۱۳۲۰: ۶۹)

دور از روی تو رنجورم سخت رنجه شو یکره اگر بتوانی

(همان: ۳۳۹)

آه از این دل که سخت رنجور است گر بنالد ز درد معذور است

(مثنوی، بیت بیستم)

این ترکیب قیدی که از ترکیبات پر تکرار در این دوره از شعر فارسی است، در دیوان جمال‌الدین نیز به اشکال مختلف دیده می‌شود. ۱- قید+ صفت: سخت زیبا، سخت غافل، سخت مشکل، سخت لاغر، سخت نازل، سخت جایع، سخت منکر و ... ۲- قید در جمله اسنادی: "پیش ضمیر تو سخت پرده دریده است" ۳- صفت مرکب: سخت دل ۴- قید برای فعل: "عنان ... نگهدار سخت و سخت بگیر".

- باد عنبربار

باد عنبربار بین کز روضه حور آمدست ابر گوهریار بین کز دوحه نور آمدست

(همان: ۶۹)

مرحبا ای نسیم عنبربار حبذا ای صبای مشک تثار

(مثنوی، بیت اول)

در نسخه ۱۰۱۸۹ کتابخانه ملی، که بخشی از مثنوی را نیز شامل می‌شود و نسخ ۱۰۹۲۱ کتابخانه ملی، ۲۳۹۱ مجلس، ۱۶ طباطبایی، ۶۱۳۶ و ۱۰۲۵۲ دانشگاه تهران و چند نسخه دیگر "عنبربار" آمده و در نسخ ۱۰۳۱۲ آستان قدس و ۱۱۴۷۴ کتابخانه ملی و ۷۶۱۸ کتابخانه ملی "عنبر بیز" است.

علاوه بر اینها به کنایات مشابه نیز برمی‌خوریم. با این حال، با توجه به حجم مثنوی و نیز با در نظر داشتن سادگی و روانی زبان شعری جمال، نمی‌توان کنایات و استعارات شاخص و منحصری را برای بررسی صحت این انتساب انتخاب و ارائه کرد.

- خاک در چشم ... زدن

رخ تو طعنه بر ماه فلک زد سمندت خاک در چشم فلک زد

(جمال اصفهانی، ۱۳۲۰: ۴۶۲)

گر چه آتش فروز شد عنفت خاک در چشم آب زد لطف

(مثنوی، بیت هفتم)

- باد پیمودن

در دیوان "همچو میزان دشمن تو باد پیموده ز عمر" (جمال اصفهانی، ۱۳۲۰: ۳۲۰)، در مثنوی "آنک این گفت باد پیموده‌ست" (مثنوی، بیت بیستم).

با مقایسه واژگانی دیوان و مثنوی، اشتراکات دیگری نیز به چشم می‌خورد که در تایید صحت انتساب، کارآمدی کافی و وافی ندارند، اما زمینه واژگانی مشترک مثنوی مورد نظر و دیوان را نشان می‌دهند.

همانطور که پیش‌تر گفته شد، ساختار فرمی این مثنوی به قصیده و مضمون آن به قطعه شبیه است و در گله و شکایت از ممدوح و معشوق سروده شده است. با توجه به شواهد به‌دست آمده، می‌توان این مثنوی را از سروده‌های جمال دانست. اگرچه به دلیل تک نسخه‌بودن از ایرادات کتابتی مصون نمانده است. برخی ابیات آن به لحاظ وزنی ایراد دارد، مقطع آن نیز قافیه‌ای معیوب دارد. این ایرادات را می‌توان در دسته خطاهای کاتب قرار داد. علاوه بر این، در نسخه ۱۰۱۸۹ کتابخانه ملی، سه بیت دیگر دیده می‌شود که در نسخه ۲۴۲ نیست. با استناد به این ابیات می‌توان مثنوی مفصل‌تری از آنچه در حال حاضر به دست آمده، برای جمال‌الدین عبدالرزاق متصور شد.

عشق چون روح مست خویش کند عقل را زیر دست خویش کند

(۱۰۱۸۹: بیت سوم)

در ره عشق یار شیرین لب جان بده وانگهی عوض مطلب

زلفش از پیچ و تاب پست شده چشم او می‌نخورده^۷ مست شده

(همان: بیت ششم و هفتم)

۳. نتیجه‌گیری

در این مقاله کوشش شده است با جستجو در شعر فارسی قرن ششم و واکاوی زندگی و اشعار جمال‌الدین عبدالرزاق که یکی از شاعران تاثیرگذار این دوره به شمار می‌رود، انتساب اشعاری در قالب مثنوی به او بررسی شود. در مجموعه ۲۴۲ف کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، مثنوی با عنوان جمال‌الدین عبدالرزاق به دست آمد. در پژوهش حاضر این مثنوی ۱۳۸ بیتی معرفی و صحت انتساب آن بررسی شد و علل صحت این انتساب نیز در دو دسته مورد بررسی قرار گرفت: ۱- موسیقی شعر: در این بخش به بررسی وزن، ردیف و قافیه در دیوان و مثنوی مورد بحث پرداخته شد ۲- شباهت‌های ساختاری: شباهت تشبیب، شباهت و همسانی برخی مصراع‌ها، شباهت در برخی ساختارهای نحوی. شواهد لغوی و ترکیبی یکسان نیز با اینکه در تایید صحت انتساب، مستندات متقن و مورد تاییدی به شمار نمی‌آیند، اما زمینه‌آزگانی و بلاغی مشترک مثنوی مورد نظر و دیوان را نشان می‌دهد. بر اساس این قراین، می‌توان صحت انتساب مثنوی مورد نظر را تایید کرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. چند بینیم بی تو بقعه تو؟ چند داریم گوش رقعۀ تو؟
«بینیم» در نسخه به شکل «بینم» آمده است که به دلیل افتادگی وزن تصحیح شد.
۲. برای سهولت دسترسی خوانندگان، مثنوی در انتهای مقاله آورده شده است
۳. کذا، ظ: بخت
۴. هردو از کهن‌الگوی آزمون گذار از آتش برای اثبات بی‌گناهی پیروی می‌کنند.
۵. در نسخه ۱۰۳۱۲ آستان قدس و ۷۶۱۸ کتابخانه ملی، "باد" ضبط شده، اما در چاپ وحید دستگردی "مهر" آمده است.
۶. ۱۰۹۲۱، ۱۱۴۷۴، ۱۰۱۸۹: پاش
۷. نسخه: نخوره

پیوست

جمال‌الدین عبدالرزاق

۱	مرحبا ای نسیم عنبربار ای برون آمده ز پردهٔ غیب گاه عطار و گاه نقاشی شاخه‌ها از دمت مطراً شد در خزان توده‌های زر پاشی	۵
۵	همه جا سایه افکنی چون صبح گر چه آتش فروز شد عنفت زینت لعبتان بستانی همچو پیکی که در طلب باشد چون خضر می دوی به دریا بر چه عجب گر ز دیده پنهانی ای صبا! ای صبا! سلام علیک ای چو طبع بهار رنگ‌آمیز چه کنی همبری هر خاشاک	۱۰
۱۵	چون دم عیسوی همه جانی مردمی کن دمی توقف کن یا به من بوی زلف یار آور چه شود ای صبا ز لطف تو کم ای دل! ای دل! چه بانگ و فریادست باد هرگز رسول کی بوده است ۲۰	۲۰
	حبذا ای صباى مشك تثار مشك در آستین و گل در جیب گاه زراد و گاه فراشى نوبهار از تو باغ دنیا شد در بهاران همه گهر پاشی جان نداری و دم زنی چون صبح خاک در چشم آب زد لطف مرکب خوش رو سلیمانی پیک بیمار بس عجب باشد چون براهیم بگذری ز آذر که تو از لطف روح را مانی نزد شوق تو می‌زنم لبیک چون عتاب بتان غبار انگیز چون توی خوش‌نشین بود با خاک؟ تو مگر قدر خود نمی‌دانی با غریبان یکی تلطف کن یا مرا نیز سوی جانان بر گر شود بی دلی ز تو خرم باد دان هر سخن که با بادست آنکه این گفت باد پیموده است گر بنالد ز درد معذور است وین شکایت به تازگی از کیست	

پژوهشی در اشعار نویافته جمال‌الدین ... (مهسا رضایی و دیگران) ۱۸۹

اوحد‌الدین جهان لطف و کرم	دوست تحقیق جان لطف و کرم	
آنکه در هر زبان ثنای وی است	و آنکه در هر دهان دعای وی است	
از هنر ذات او همه گهر است	گوهر ذات او همه هنر است	۲۵
همه چیزش چو روح معلوم است	وز همه بد چو عقل معصوم است	
همه آزادمردی و کرم است	وز لطافت نسیم صبحدم است	
گردن حکم من بدو نرم است	پشت امید من بدو گرم است	
در تن من به جای جان است او	چه دهم شرح بیش از آن است او	
غرض من عتاب و مشغله نیست	همه مقصود من ازو گله نیست	۳۰
آدمم با سر حکایت خویش	تا بگویم ازو شکایت خویش	
اوحد‌الدین تو این روا داری	که مرا بی سبب بیازاری	
آن گمان‌ها که بر تو می‌بردم	وان حسایی که از تو می‌کردم	
همه بر یخ نگاشتم ز تو دوست	من نه این چشم داشتم ز تو دوست	
درنوشتی تو دوستی مطلق	دوستان این چنین کنند الحق	۳۵
چو مرا با تو سخت شد پیوند	سست کردی تو عهد ما را بند	
راه دیگر گرفتی و رفتی	دل ز ما برگرفتی و رفتی	
از تو اینقدر تمتع بود	رو که از تو نه این توقع بود	
من چو دیدم که سیر گشتی تو	بر جدایی دلیر گشتی تو	
زحمت خویش منقطع کردم	بر تو این دردسر سر آوردم	۴۰
نزد من ای مرا ولی نعمت	هست تخفیف نوعی از خدمت	
گر ملالت ندیدی از تو	این چنین کی بریدی از تو؟	
کی رها کردمی تو را از شست؟	دامنت کی بدادمی از دست؟	
من چو دیدم که نیستم مقبول	طبع تو پاره‌ای شده است ملول	
گر نکردی عتاب و جنگ آغاز	نامه از وی چرا گرفتی باز	۴۵
آنکه از دل هوای تو ورزد	به دو انگشت کاغذت نرزد؟	

- چند بینم^۱ بی تو بقعهٔ تو؟
 دل گرم و زبان نرمت نیست
- چند داریم گوش رقعهٔ تو؟
 این چه بیگانگی است شرمت نیست؟
- این چه رسم است و این چه آیین است؟
 هر که از دیدهٔ تو دور بود ۵۰
- تا ز تو رقعه‌ای مگر یابم
 تو که با من چنین توانی کرد
- من خود از روزگار رنجورم
 من مسکین چه کرده‌ام آخر
- تو که اندر ره وفا پویی ۵۵
 با من آن می‌کنی که من با تو
- نامه می‌داد شرح مشتاقی
 گرچه می‌گشتم از عتاب خجل
- زان سخن‌های سرد در نامه
 گرچه هم در میان نامهٔ تو ۶۰
- بخدا کت به جان خریدارم
 نی که از نامه هیچ نگشاید
- دیده‌ای کو به توست حاجتمند
 آتش شوق من چو در گیرد
- دعوی دوستی کنی و آنگه ۶۵
 من خود از چند گونه سرگشته
- از همه خلق دل‌شکسته بوم
 پس هم از تو رسد به چرخ اصم
- نه نه زنهار تا خجل نشوی
 تو به انواع لطف موصوفی ۷۰
- چند داریم گوش رقعهٔ تو؟
 این چه بیگانگی است شرمت نیست؟
- حاصل دوستی ما این است؟
 از دل تو چنین نفور بود
- با دگر دوستان چه دانی کرد؟
 که بناکام از برت دورم
- یا از احوال تو خبر یابم
 که کنی عیب‌های من ظاهر
- دایم آزرم دوستان جویی
 پس چه فرق است خود ز من تا تو؟
- شد کنون نامه نیز در باقی
 خوش همی داشتیم به یاد تو دل
- گرم می‌داشتیم هنگامه
 تلخ گوید زبان خامهٔ تو
- چه کنم دوست خود تو را دارم
 کار من خود به نامه برناید
- به لعاب قلم شود خرسند؟
 ز آب کلکی کجا فرو میرد؟
- در میان من و تو چندین ره
 از جفاهای بخت برگشته
- همه او مید در تو بسته بوم
 آفرین باد همچنین خواهم
- یا ازین گفته تنگ‌دل نشوی
 به وفای وفاق معروفی

از [تو] گر من شکایتی گویم	دان که بر تو بهانه می‌جویم	
خود به کاری همی‌نیایم من	خدمتی را همی‌نشایم من	
نه ز دشمن حذر توانم کرد	نه مراعات دوست دانم کرد	
در همه عمر اگر همین کردم	که چو تو دوست را بیازردم	
مستحق غرامتم ز تو دوست	در خور [صد] ملامتم ز تو دوست	۷۵
من که مخدوم را ز دست دهم	لاجرم از عتاب او نرهم	
بخت بد را همین بس است نشان	که نیندوخت دوستی به جهان	
روزگارم نگر که در هر فن	هرکسی را شکایتی است ز من	
خشم گیرند و خود کنند گناه	بخت بد لا اله الا الله	
من مسکین چه مرد این کارم	که دل هر کسی نگه دارم	۸۰
مرکب جست و جوی لنگ آمد	تا چو تو دوستی به چنگ آمد	
تنگ‌دستیم و تنگ‌خوی نه‌ایم	عیب داریم و عیب‌جوی نه‌ایم	
من همان چاکر قدیم تو ام	من همان مونس و ندیم تو ام	
جانم از بیم دل همی‌لرزد	که در این حال عشق می‌ورزد	
الحق الحق بدین همه زاری	عشق در می‌خورد به سر باری	۸۵
*به که نالم من از شکست دلم	وای من وای من ز دست دلم	
عشق آری به هرکسی افتد	وین چنین حال‌ها بسی افتد	
*حالت عشق من بتر باشد	عشق من نیز طرفه‌تر باشد	
بارها عشق جان من خسته است	لیکن این بار خود نه زان دسته است	
*در ره عشق اگر چه جز غم نیست	غمش از هیچ شادی [ای] کم نیست	۹۰
عشق چون طبع یار گش باشد	تلخ باشد و لیک خوش باشد	
گر هزارت غم است [و] راز و نیاز	عشق جمله به یک غم آرد باز	
*همه با دل بود تکلف عشق	همه در جان بود تصرف ^۱ عشق	
از کجا مرد عشق باشم من؟	وز چه در خورد عشق باشم من؟	

۹۵	لیک چون آن نگار روی نمود هرکجا روی یار حوروش است آنکه از آفتاب روشتر سرو از قد او خجل گشته دل وی همچو جان من از سنگ	بی غم عشق چون توانم بود؟ گر همه آتش است عشق خوش است و آنکه از سرو پاک‌دامنتر وز رخس ماه خسته‌دل گشته چون دل و دست من دهانش تنگ
۱۰۰	*شکل او همچو طبع او موزون سنبل او عظیم خونریز است چشم مستش چه شد که بی ادب است غایت لطف او نداند کس لطف او بارگیر عقد گهر دهن اوست چشمهٔ حیوان	حسن او چون بهار روزافزون نرگش سخت فتنه‌انگیز است چشم بیمار تیغ‌زن عجب است کز لطافت به روح ماند و بس طبع او چون نسیم وقت سحر چه عجب گر بود ز دیده نهران
۱۰۵	*اشک من لعل گشت ^۱ چون رخ او خال مشکینش بر رخ دلکش طبع او تیزتر ز سیر فلک عیب او در همه جهان این است *خشمت ^۱ از ناز دلبران خوشتر جنگ نابوده صلح می‌جویم بیش ازینم عذاب دل منماید	عیش من تلخ شد چو ^۱ پاسخ او داغ دل‌های ماست در آتش عدل او پاکتر ز جان ملک خودپسند است و خویشان بین است جنگت ^۱ از صلح دیگران خوشتر جرم نابوده عذر می‌گویم خشم بگذار از برای خدای
۱۱۰	من ندانم که خشم تو ز چه خاست *از چنان روی جور لایق نیست *بی تو با درد همنشین باشم شرمم از دیدگان همی‌آید *جز خیال تو غمگسارم نیست سال و مه هجر در کمین باشد	بر من این سرگرانی تو چراست *از چنان روی و خویت به هم موافق نیست تو پسندی که من ^۱ چنین باشم؟ بس که در هجر اشک پالاید به جز از گریه هیچ کارم نیست بخت بد را نشان همین باشد
۱۱۵		

کتاب‌نامه

- تراب‌پور، فاطمه (۱۳۹۸)، تصحیح نسخه جنگ منشآت کتابخانه استانبول به شماره ف ۵۵۲، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، اصفهان: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان.
- جنگ اشعار و منشآت (قرن هشتم)، به شماره F.۵۵۲. کتابخانه اونیورسیتیه ترکیه. [میکروفیلم شماره ۲۴۲ دانشگاه تهران]
- جمال‌الدین عبدالرزاق محمد اصفهانی (۱۳۱۰)، دیوان محمد جمال‌الدین اصفهانی، به تصحیح ادیب نیشابوری، تهران: شرکت کانون کتاب
- جمال‌الدین عبدالرزاق محمد اصفهانی (۱۳۲۰)، دیوان کامل استاد جمال‌الدین محمد بن عبدالرزاق اصفهانی، با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، تهران: ارمغان.
- جمال‌الدین عبدالرزاق محمد اصفهانی (۱۳۸۲)، تصحیح دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی، حمیدرضا قانونی، رساله دکتری. اصفهان: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان.
- جمال‌الدین عبدالرزاق محمد اصفهانی (ف ۵۸۸ق.)، دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی. نسخه ۱۰۳۱۲ تاریخ کتابت احتمالا قرن دهم.
- جمال‌الدین عبدالرزاق محمد اصفهانی (ف ۵۸۸ق.)، دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی، تهران: نسخه ۱۰۹۲۱ کتابخانه ملی ایران، تاریخ کتابت: ۱۰۲۴ق.
- جمال‌الدین عبدالرزاق محمد اصفهانی (ف ۵۸۸ق.)، دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، نسخه ۲۳۹۱، تاریخ کتابت: ۱۰۳۳ق.
- جمال‌الدین عبدالرزاق محمد اصفهانی (ف ۵۸۸ق.)، دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی، تهران: نسخه ۱۰۱۸۹ کتابخانه ملی ایران، تاریخ کتابت: ۱۰۴۵ق.
- جمال‌الدین عبدالرزاق محمد اصفهانی (ف ۵۸۸ق.)، دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی، تهران: نسخه ۱۱۴۷۴ کتابخانه ملی ایران، تاریخ کتابت: احتمالا قرن یازدهم.
- جمال‌الدین عبدالرزاق محمد اصفهانی (ف ۵۸۸ق.)، دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی، تهران: کتابخانه ملی ایران. نسخه ۷۶۱۸ تاریخ کتابت احتمالا قرن ۱۲.
- جمال‌الدین عبدالرزاق محمد اصفهانی (ف ۵۸۸ق.)، دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، نسخه ۱۳۷۸۱ بیتا.
- جمال‌الدین عبدالرزاق محمد اصفهانی (ف ۵۸۸ق.)، دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی، کاتب: محمدعلی شهدادی مصاحبی نابینی تهران: کتابخانه ملی نسخه ۹۸۴۴، تاریخ کتابت ۱۳۴۴ ق.
- جمال خلیل شروانی (۱۳۷۵)، نزهه المجالس، تصحیح محمد امین ریاحی، تهران: علمی فرهنگی.

پژوهشی در اشعار نویافته جمال‌الدین ... (مهسا رضایی و دیگران) ۱۹۵

جوانمرد، مولود (۱۳۹۲)، تحلیل محتوا و ساختار مدح و ستایش در شعر دوره سلجوقی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، اصفهان: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان.

خسروی، حسین و قره‌داغی کرا، فریبا (۱۳۹۵)، «عناصر موسیقایی و زیبایی‌های آن در قصاید انوری و جمال و مقایسه تطبیقی آنها»، فصلنامه زیبایی‌شناسی ادبی، سال چهاردهم شماره ۲۷، صص ۵۳-۷۱.

سجادی، ضیاء‌الدین (۱۳۸۵)، «سبک‌شناسی نظم در قرن ششم»، پژوهش‌نامه فرهنگ و ادب، شماره ۲، بهار و تابستان.

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۱)، موسیقی شعر، تهران: انتشارات آگه.

سلطانی، فاطمه و رجیبی، زهرا (۱۳۹۷)، «ردیف و کارکردهای آن در شعر شاعران حوزه ادبی عراق»، کهن‌نامه ادب پارسی، سال نهم، شماره دوم، پاییز و زمستان، ۶۹-۹۶.

طالبیان، یحیی، اسلامیت، مهدیه (۱۳۸۴) «ارزش چند جانبه ردیف در شعر حافظ»، فصلنامه پژوهش‌های ادبی، شماره ۸.

عسکری زنانی، مریم (۱۳۹۴)، بررسی و تحلیل شیوه‌های تقاضا در شعر فارسی از آغاز تا قرن هفتم براساس قطعات (بررسی و تحلیل قطعات تقاضایی)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، اصفهان: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان.

مجموعه اشعار و مراسلات (۷۴۲ق)، جنگ لالا اسماعیل، نسخه شماره ۴۸۷، استانبول: کتابخانه سلیمانیه.

هاشم‌پور سبحانی، توفیق و آق‌سو، حسام‌الدین (۱۳۷۴)، فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه دانشگاه استانبول، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی